

सुदाम्याचे पोहे

(निवडक लेख)

कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

सुदाम्याचे पोहे (निवडक लेख) : कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

© प्रकाशक

समन्वय प्रकाशन

६७८ ई वॉर्ड, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी २ री गल्ली, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री ज्योतिर्लिंग ऑफसेट, कोल्हापूर.

आवृत्ती

मे, २०१२

किंमत

रुपये १८०/-

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

सुदाम्याचे पोहे (निवडक लेख)

साहित्यसम्राट कै. न. चिं. केळकर यांची प्रस्तावना

रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचे 'सुदाम्याचे पोहे' गेली सात-आठ वर्षे खंडशः लोकांच्या हातात पडत होते. हे विनोदात्मक लेख एकत्र करून पुस्तकरूपाने पुन्हा छापण्याचा सुप्रसंग हल्ली रा. काशिनाथ रघुनाथ मित्र-मासिक मनोरंजनाचे संपादक-यांनी आणला, ही फार चांगली गोष्ट झाली. 'सदरह पुस्तकास तुम्ही प्रस्तावना लिहा' अशी रा. कोल्हटकर यांनी मला काही दिवसांपूर्वी स्नेहपूर्वक आज्ञा केली; परंतु ती बऱ्याच विचाराशिवाय मला मान्य करता आली नाही. कारण ज्या घाटाची मूर्ती त्याच घाटाची तिला बैठक किंवा ज्या घाटाची तलवार त्याच घाटाची तिला मूळ शोभेल, इतर शोभणार नाही, असे तेव्हा माझे मत होते व ते अद्यापि कायम आहे; परंतु अखेर मी मनाशी असा विचार केला की, विषय वस्तूच्या संयोगानेही कित्येक वेळा जगात कार्य साधण्यासारखे असते. धनुष्यावरून सोडल्या जाणाऱ्या तीराचे तोंड म्हणजे लोखंडी फळ किती जड असते, तथापि त्याचे पुच्छ म्हणजे पीस किती हलके असते ! उलट पक्षी, चवरीचा दांडा जड असतो पण तिचे कार्यकारी मुख केशमय अर्थात हलके असते. माझ्या प्रस्तावनेने रा. कोल्हटकरांच्या पुस्तकाचे इतर कोणतेही कार्य न साधले तरी एक हटकून साधण्यासारखे आहे; म्हणजे प्रस्तावनेची जड व रूक्ष भाषा आणि खुद्द पुस्तकाची चुरचुरीत व हलकी म्हणजे अल्पभार आणि हसविणारी भाषा. या एकमेकींशेजारी ठेवल्या गेल्याने रा. कोल्हटकर यांच्या भाषेची खरी मौज वाचकांस अधिक खुलून दिसेल व रा. कोल्हटकरांच्या विनोदात्मक लेखांचे गुणग्रहण वाचकांकडून होण्यास केवळ या विरोधामुळे तरी माझी स्वतंत्र रीतीने थोडीबहुत मदत होईल अशी मला खात्री वाटली व म्हणूनच ही प्रस्तावना लिहिण्यास मी उद्युक्त झालो.

प्रस्तावना ही काही टीका नव्हे. यास्तव सदर पुस्तकातील लेखांचे परीक्षण करून त्यातील गुण अगर दोष समर्पक रीतीने दाखवणे हा प्रस्तुत माझा हेतू नाही. रा. कोल्हटकरांच्या विनोदात्मक लेखांच्या योगाने मराठीत एक नवीन व इष्ट अशी लेखनपद्धती सुरू झाली व केवळ या दृष्टीने प्रस्तुत लेखांचे महत्त्व मी मानतो. या लेखांतील कोणताही

विषय, किंबहुना कोणताही विचार नवीन नसेल; परंतु कदाचित जुनेच विचार काही एका नव्या लेखनसरणीने- नव्या पद्धतीने - मांडलेले आहेत हीच मुख्य गोष्ट होय. या पद्धतीस विनोदी पद्धती हे नाव देता येईल. तिजमध्ये व्यंगोक्ती, वक्रोक्ती, अतिशयोक्ती वगैरे मुख्य घटक असून प्रायः हास्योत्पादन आणि तद्द्वारा करमणूक व बोध हे तिचे परिणाम होत. इंग्रजीत या पद्धतीस Humorous व Epigrammatic असे म्हणतात. मार्कट्वेन, मॅक्स ऑरैल, चेस्टर्टन वगैरे ग्रंथकर्ते याच पद्धतीचे पुरस्कर्ते होत. इंग्रजी भाषेमध्ये पूर्वी ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ, ऑडिसन वगैरे लेखकांच्या लेखात विनोद असे, नाही असे नाही; परंतु तो थोडा व मधून मधून सहज नकळत ओघाने येत असे. मार्कट्वेन वगैरे लेखकांच्या लेखांत तो पुष्कळसा, मुद्दाम व जाणूनबुजून आणलेला असतो. या दृष्टीने पाहता हा विनोद कृत्रिम वाटेल; पण त्याची कृत्रिमता असली तरी ती फक्त हेतूत आहे. खुद्द विनोदाच्या स्वरूपात नाही. शिवाय एखाद्या लेखकास विनोदी लिहिणे साधू लागले म्हणजे सवयीने ते त्याच्या इतके अंगवळणी पडते की, विनोदाची छटा उमटल्याशिवाय त्याला प्रायः काही लिहिता येईनासेच होते; पण अशा रीतीने एखाद्या गुणाचा क्वचित अतिरेक होण्याचा संभव असला तरी तो गुणच नव्हे, असे केव्हाही म्हणता येणार नाही. ज्याप्रमाणे काव्य करण्यास त्याप्रमाणे विनोदी लेख लिहिण्यासही उज्ज्वल प्रतिभा लागते. कवी व विनोदी लेखक या दोघांसही वस्तुजातीतील चित्ताकर्षक असे काही विशिष्ट संबंध इष्ट असतात व सुचावे लागतात. पैकी कवी हा संवादित्व हुडकून काढतो, त्याचे लक्ष सौंदर्यावर असते; उलट, विनोदी लेखक हा विसंवादित्व हुडकून काढत असतो. त्याचे लक्ष विकृत व हास्योत्पादक गोष्टींवर असते; परंतु दोघांचेही कार्य एकच- म्हणजे विषय मनावर बिंबविणे हे असते ते घडून येतेही.

सरस कवितेप्रमाणे विनोदी लेख लिहिता येणे ही एक ईश्वरी देणगी आहे. तो गुण अंगी असणारे दुर्मीळ, पण तो गुण अंगी असता त्याचा उपयोग न करणारे तर त्याहूनही दुर्मीळ. विनोदी लेखनपद्धती साधून तिचा अंगीकार केला असता लेखकास विषयप्रतिपादनाला मदत कशी होते हे रा. कोल्हटकर यांचे प्रस्तुत पुस्तक निर्विकार मनाने वाचणारास सहज कळून येईल. प्रस्तुत निबंधविषयांपैकी बहुतेक अगदी नेहमीच्या व्यवहारातले आहेत. तथापि प्रत्येकामध्ये विषयप्रतिपादनाची हातोटी नेहमीच्या प्रतिपादकास न सुचणारी अशी व हास्योत्पादक आहे. 'साक्षीदारा'चे स्वभावदुर्गुण; 'कुलपा'वरचे रूपक; 'शिमग्या'तील घाणेरड्या चालीरीतींवरील चुरचुरीत व्याजस्तुतिपूर्ण टीका; देवांच्या विकृत मूर्तीच्या दर्शनापासून थड्डेखोर मनुष्यास

सुचणाऱ्या कल्पना; 'गवई' लोकांच्या स्वभावाचा तऱ्हेवाईकपणा आणि गायनातील चमत्कारिक प्रकार व खोडी, 'हजामती' वरील निबंधातील केशवपनविधिसंबंधाने केलेले मौजेचे वर्णन, 'भविष्ये' नेहमी खोटी कशी ठरतात; परंतु ती खोटी ठरली असे म्हणता येऊ नये याकरिता ती पैशापायली विकणारे भविष्यवेत्ते काय काय युक्त्या योजतात याचे मार्मिक विवेचन; एकामागून एक अशी अनेक लग्ने करण्याचा जणू काय हट्ट घेतलेल्या बेमुरवती नवरदेवांवरील विनोदी टीका; जनसमाज आजवर पूर्ण भाविकपणे करीत आलेले धर्मविधी व समारंभ म्हणजे उदाहरणार्थ, लग्न, श्रावणी वगैरे- यांचा मूळ हेतू व हल्ली रूढ असलेली त्यांची आचारक्रिया यांमधील विसंवादित्वामुळे सूक्ष्म नजरेने पाहणाऱ्या विचारी मनुष्याच्या मनास सुचणारे विचार; 'वर्तमानपत्र' या नावाखाली लेख व जाहिराती यांच्या बाबतीत भोळे, अज्ञानी अगर आपमत्तलबी अशा लोकांनी घातलेला धुडगूस; 'मुंबईचे प्रदर्शन' व 'दीपोत्सव' या लेखात केलेले मनुष्यस्वभाववर्णन; अलीकडे जिकडेतिकडे भरणाऱ्या संमेलनातील रूढ, 'कायम ठशांनी छापलेल्या' औपचारिक प्रकारांची थट्टा करण्याकरता 'चोरांच्या संमेलना'चे रूपक घेऊन केलेले वर्णन, आज निरनिराळ्या हजारो रूपांनी भिक्षेचा 'धंदा' करणाऱ्या लोकांसंबंधाने त्रस्त झालेल्या यजमानास प्रत्यही येणाऱ्या प्रसंगांचे वर्णन; स्वभावतःच विनोदविषय होऊन बसणारे दुसरे बालपणच- असे जे 'म्हातारपण' त्याला अंगभूत असणाऱ्या सर्वतोपरी वैगुण्यांचे थट्टेखोरपणाचे वर्णन आणि 'चित्रगुप्ताचा जमाखर्च' या निबंधातील पापपुण्याच्या हास्यास्पद कल्पनांचे हास्योत्पादक रीतीने केलेले विवेचन :- हा वाचणारास निबंधकाराच्या अंगी असलेली वस्तुनिरीक्षणाची दृष्टी, मार्मिकपणा, गहनविचारशक्ती, उदाहरणे देण्याची हातोटी व सर्वात मुख्य म्हणाले म्हणजे, कोणतीही गोष्ट हसू येईल व मौज वाटेल अशा रीतीने सांगण्याची कला - या सर्वांबद्दल त्यांचे अभिनंदन करावे असेच वाटेल.

सदर निबंधांतून कित्येक दोषस्थळेही आढळतात. उदाहरणार्थ, निबंधकास शाब्दिक कोट्यांची वाजवीहून अधिक हौस असल्यामुळे क्वचित् दुरान्वय व कृत्रिमपणा दिसून येतो; कल्पनांची थोडी ओढाताण व वेळी अतिशयोक्तीचीही अतिशयोक्ती होते. तसेच भाविक समाजाच्या दृष्टीने पाहता या निबंधातून काही काही भाग वगळले असते तर अधिक बरे झाले असते. रा. कोल्हटकरांनी या निबंधात केलेली टीका जरी सर्वस्वी अयुक्त म्हणता आली नाही, तरी जे बोलणे व्यक्तीला राग येण्यास कारणीभूत होते ते समाजालाही होईल हे लक्षात ठेवूनच समाजावर टीका करणे योग्य आहे.

निर्दयपणाची टीका ही वैद्यकातील सजीवच्छेदनशास्त्रा (Vivisection) प्रमाण आहे. ती एकंदर समाजाला शास्त्रीयदृष्ट्या अखेर उपयोगी असली, तरी ती जशी आपण आपल्या स्वतःच्या तरुण मुलाबाळांवर, एवढेच काय, पण वृद्ध व मरणोन्मुख झालेल्याही मातापितरांवर करणार नाही त्याचप्रमाणे शाब्दिक टीकेचीही गोष्ट मानली पाहिजे.

रा. कोल्हटकरांच्या या लेखांवरून, त्यांच्यावर इतरही कित्येक आरोप लादण्यात येत असतात. लेखात अश्लीलता आहे या आरोपास स्वतः कोल्हटकरांनीच सदरहू पुस्तकातील एका लेखात उत्तर दिले असून, खुद्द टीकाकारांच्याच लेखातील उतारे त्यांनी दिल्यामुळे ते समर्पक झाले आहे. त्यांच्या लेखात ज्याची त्याची कुचेष्टाच आढळावयाची, असा आक्षेप घेणाऱ्यांनी लक्षात ठेवण्यासारखी एक गोष्ट आहे, ती अशी की, सुदाम्याच्या पोह्यात अगर इतरत्रही, साधुपुरुष व सन्मान्य व्यक्ती-ज्यांच्या महानुभावित्वविषयी कोणाचा मतभेद नाही - अशांशी थट्टा बाष्कळपणाने त्यांनी केली, अगर केवळ व्यक्तिनिंदा आरंभिली, असे बहुधा कोठेही आढळणार नाही. रा. कोल्हटकरांच्या विनोदाचे हत्यार कल्पनेवर पडते, व्यक्तीवर ते उचललेही जात नाही. विधिसमारांभ वगैरेंची चेष्टा करणे व नास्तिकपणा ह्या गोष्टी समानार्थक आहेत, हे मुळीच खरे नाही. असे असता नास्तिकपणाचाही आक्षेप या लेखांवर कोणी कोणी आणतात. तथापि कोल्हटकरांच्या नाटकांतून व इतर लेखांतून ईश्वरविषयक अत्यंत उदात्त विचारांची पदे व वाक्ये नीट पाहणारास हवी तितकी आढळतील. असो; तथापि हे सर्व शाबीत मानून जमेल धरीले असताही सदरहू निबंध आदरणीय आहेत, यात शंका नाही. कारण दोषांसंबंधानेही पाहता असे म्हणता येईल की, समाजामध्ये मतांतर होत असता अशी टीका होणे हे अपरिहार्य आहे. जर्मनीमध्ये सोळाव्या शतकात इरॅसमस व अठराव्या शतकात फ्रान्समध्ये व्हॉल्टेअर या विनोदी लेखकांनी समाजासंबंधाने जे लिहिले, त्या मानाने रा. कोल्हटकर यांचे लिहिणे काहीच नाही असे म्हणावे लागते. आज कालांतराने व्हॉल्टेअर व इरॅसमस यांनी केलेले आघातरूपी दोष विसरले जाऊन त्यांचे ग्रंथ जसे वाङ्मयाच्या दृष्टीने वाचनीय म्हणून मानले जातात, तशीच गोष्ट काही अंशी रा. कोल्हटकर यांच्या लेखांसंबंधाने कालांतराने इकडेही घडून येईल, यात मला बिलकूल शंका वाटत नाही.

न. चिं. केळकर

पुणे ता. १० माहे जुलै, १९१०

प्रस्तावना

या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती सन १९०९ साली प्रसिद्ध झाली. तिच्यात सन १९०२ पासून १९०९ पर्यंतच्या आठ वर्षांत 'विविधज्ञानविस्तार', 'सुधारक', 'करमणूक' व 'मनोरंजन' या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेले या लेखमालेचे अठरा लेख संकलित केले असून तिला 'अठरा धान्यांचे कडबोळे' हे वैकल्पिक नाव दिले होते. सन १९०९ सालापासून आजपर्यंतच्या तेरा वर्षांत 'मनोरंजन', 'उद्यान', 'चित्रमयजगत्', 'नवयुग' व 'अरविंद' या मासिकांत या मालेचे एकंदर चौदा लेख प्रसिद्ध झाले. त्यांची दुसऱ्या आवृत्तीतील लेखांत भर घालून ही बत्तीस लेखांची तिसरी आवृत्ती 'साहित्यबत्तीशी' या वैकल्पिक नावाने काढण्यात येत आहे. दुसऱ्या आवृत्तीस माझे विद्वान व रसिक स्नेही रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनी माझ्या विनंतीवरून प्रस्तावना लिहिली. या मालेच्या उद्देशासंबंधाने मला जे निवेदन करायचे होते ते तिच्यातील 'माझे टीकाकार' या लेखात आले आहे. तेच निराळ्या स्वरूपाचे व विस्तारपूर्वक तिसऱ्या आवृत्तीच्या या प्रस्तावनेत वाचकांपुढे मांडायचा विचार आहे.

मनुष्यमात्राचा कल नेहमी सुखाकडे असतो; मग ते सुख स्वतःचे असो अगर इतरांचे असो, ऐहिक असो अगर पारलौकिक असो. स्वार्थी मनुष्यांपैकी जे अदूरदर्शी किंवा उतावळ्या स्वभावाचे असतात ते स्वतःच्या क्षणभंगुर सुखाकरिता इतरांच्या सुखावर किंवा स्वतःच्या शाश्वत सुखावरही पाणी सोडण्यास तयार असतात. त्यांचे अदूरदर्शित्व व काही अंशी उतावळा स्वभावही भावी परिणामांच्या जाणिवेने नष्ट होऊ शकतो. त्यांच्या उतावळ्या स्वभावास पूर्णपणे आळा बसण्यास त्यांच्या अंगी आत्मसंयमनाचा गुण बाणावा लागतो. तो बाणण्यास व्यावहारिक किंवा धार्मिक शिस्तीने त्याची सवय उत्पन्न करावी लागते. दूरदर्शी व आत्मसंयमी माणसे स्वतःचे

कल्याण उत्तम रीतीने साधू शकतात; पण त्यांच्या कल्याणाचा पुष्कळदा समाजहिताशी विरोध येतो. त्यांच्याकडून समाजास उपकार होऊ नये म्हणून त्यांचे लक्ष समाजविरोधी उद्योगांहून निराळ्या कार्यात गुंतवून ठेवावे लागते व त्यांच्याकडून समाजहित घडवायचे असल्यास त्यांच्या संकुचित दृष्टीचा विकास करून तिला स्वहिताची व परहिताची व्याप्ती एकच वाटायला लावणे भाग पडते. उत्तरोक्त कार्य त्या माणसांच्या आनुवंशिक गुणधर्माप्रमाणे किंवा पूर्वसंस्काराप्रमाणे कमी-अधिक सुलभ जाते; पण ते सुलभ जाण्यास ज्ञानाचेही साह्य होते. हे ज्ञान, समाजाच्या सर्व घटकावयवांचे धार्मिक, राजकीय, सामाजिक वगैरे हितसंबंध एकच आहेत अशा व्यावहारिक स्वरूपाचे किंवा समाजातील किंबहुना जगातील साऱ्या व्यक्ती एकाच परमात्म्याची भिन्न स्वरूपे आहेत अशा आध्यात्मिक स्वरूपाचे असते. हे ज्ञान फलद्रूप व्हायला त्या माणसांची आत्मसंयमनपूर्वक स्वार्थत्याग करण्याची तयारी असावी लागते.

याप्रमाणे मनुष्यमात्राच्या सुखप्राप्तिरूप अंतिम ध्येयाच्या स्वरूपनिश्चयाशी ज्ञानाचा व कर्माचा निकट संबंध असतो. त्या ध्येयाच्या साधनांशीही त्यांचा तितकाच निकट संबंध दिसून येईल. सुखाचे उगम बेथंम या इंग्रज ग्रंथकाराच्या मते विषयोपभोग, आरोग्य, संपत्ती, कर्मकौशल्य, मैत्री, कीर्ती, सत्ता, धर्मनिष्ठा, सदिच्छापूती, अपकारेच्छापूती, ज्ञान, स्मृती, कल्पना (हिच्यात सौंदर्यबुद्धीचाही समावेश होतो.) आशा, विचारसंगती, दुःखमुक्तता, असे अनेक आहेत. त्यांपैकी काही बव्हंशी शारीरिक श्रमाने व इतर प्रमुखत्वेकरून मानसिक श्रमाने साध्या होण्यासारखे असतात. उदाहरणार्थ, विषयोपभोगांची साधने, सत्ता, कर्मकौशल्य ही प्राप्त करून घेण्याकरिता जसे मुखत्वेकरून शरीर झिजवावे लागते तसे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरता बुद्धीस, व मनासमोर कल्पनाचित्रे उभी करण्याकरिता कल्पनेस शीण द्यावा लागतो. शारीरिक किंवा मानसिक व्यवसाय उत्तम रीतीने होण्याकरता त्या व्यवसायास लागणाऱ्या साधनांचे पूर्ण ज्ञान व त्यांवर पूर्ण विश्वास असावा लागतो. शिवाय उद्दिष्टप्राप्तीबद्दल तीव्र आतुरता व एकाग्रता ही व्यवसायाची इतर अंगेही असावी लागतात. पूर्वोक्त आतुरता फलद्रूप होण्याकरता तिला प्रेम, द्वेष, राग, कुतूहल, भय यांसारख्या भावनेचे पाठबळ असावं लागतं. उत्तरोक्त एकाग्रता उत्पन्न होण्याकरता इतर क्षोभजनक विषयांचा अभाव व एकाग्रतेस सरावलेले मन ही सामग्री आवश्यक असते. मनाचे ठायी एकाग्रतेची शक्ती अभ्यासानेच आणावी लागते. याप्रमाणे सुखाच्या साधनांशीही